शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्)
अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नाम नाटकस्य श्लोकस्य व्याख्या।

नीवाराः शुककोटरार्भकमुखभ्रष्टास्तरूणामधः
प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः।
विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगा-
स्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिष्यन्दरेखाङ्किताः॥ १३

प्रस्तुतोऽयं श्लोकः ईशान्याः प्रथमखण्डपाठ्यपुस्तक्याः संस्कृतस्य कविकुलगुरु दिवाकरेण, संस्कृतसाहित्यस्य पुस्तकस्य अमूल्यरत्नभूतेन महाकविना कालिदासेन विरचितेऽस्य अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नाम नाटकस्य प्रथमाङ्कात् 'उद्धृतो' इति। श्लोकेऽस्मिन् नायकस्य राजा दुष्यन्तः मृगयार्थं वनम् आगत्य आश्रमसमीपं [illegible] सारथिं [illegible] तपोवनस्य लक्षणानि दृष्ट्वा सारथिं तपोवनस्येति ध्रुवं कथयति –

तरूणाम् अधः शुककोटरार्भकमुखभ्रष्टाः नीवाराः, क्वचित् इङ्गुदीफलभिदः प्रस्निग्धाः उपलाः एव सूच्यन्ते, विश्वासोपगमात् अभिन्नगतयः मृगाः शब्दं सहन्ते, तोयाधारपथाः च वल्कलशिखानिष्यन्दरेखाङ्किताः सन्ति।

तरूणां = वृक्षाणां अधः = नीचैः। शुकाः = पक्षिविशेषाः तेषां ये कोटरार्भकाः = कोटरस्थाः शिशवः तेषां आननेभ्यः भ्रष्टाः = निपतिताः नीवाराः = धान्यविशेषाः सन्ति, क्वचित् = कस्मिंश्चित् स्थाने इङ्गुदी = तापसतरुः तस्याः फलानि भिन्दन्ति = विदारयन्ति तैलानि [illegible] इति। अतएव प्रस्निग्धाः = चिक्कणाः उपलाः = प्रस्तराः एव सूच्यन्ते = प्रकाश्यन्ते। अत्रस्मात् कोऽपि कष्टं न, विश्वासोपगमात् = विश्वासलाभात् न = नहि भिन्नाः = परिवर्तिताः गतयः = गमनानि येषां ते अभिन्नगतयः मृगाः = हरिणकाः शब्दं = ध्वनिं सहन्ते = आकर्णयन्ति, उद्विग्ना नैव भवन्ति। तोयाधाराः = जलाशयाः तेषां पथाः = मार्गाः जलाशयमार्गाः, पन्थानश्च वल्कलानां = तरुत्वचां [illegible] शिखाः तेभ्यः निष्यन्दमानाभिः = निःसृताभिः रेखाभिः अङ्किताः = चिह्निताः सन्ति। एतस्मात् कथितोऽपि स्थानं तपोवनमिदमिति [illegible] तपोवनस्येति।

अत्र तपोवनस्याभोगो नीवारादीनां हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् — 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते' इति लक्षणात्। किञ्च तपोवनाभोगो नीवारादीनां हेतुत्वात् अनुमानालङ्कारः। आश्रमस्य स्वभावस्य वर्णनात् स्वभावोक्तिरित्येते काव्यलिङ्गानुमानस्वभावोक्त्यादीनां सङ्करः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् - 'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात्।

उपेन्द्र झा
अ०प्रा०
व्या०प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महाविद्यालय
हुसैनी, ऊतिया

शास्त्री तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

अलङ्कार विवेचनम्

सा० द० दशम परिच्छेदः

संसृष्टिरलङ्कारयोः विवेचनम्।

'मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते।' इत्यस्मिन् कारिकायां वर्णितानाम् अनुप्रासोपमादीनाम् अलङ्काराणां परस्परं नैरपेक्ष्येण अवस्थानं संसृष्टि-रलङ्कारः। परस्परं पार्थक्येन तिल तण्डुल न्यायेन तिष्ठमानानाम् अलङ्काराणाम् एकस्मिन् पद्ये वाक्ये वा एकावेशत्वेन यदा ~~संसृष्ट~~ संसृष्टिर्नाम अलङ्कार इष्यते।

उदाहरणं यथा-

'देवः पायादपायान्नः स्मेरेन्दीवरलोचनः।
संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिषूदनः॥'

अत्र पायादपायादिति यमकम् 'ध्वान्तविध्वंस' इत्यत्र धकारयोरनेकधा सकृत् साम्यात् छेकानुप्रासः, एवं ध्वंस हंस कंस इत्यत्र अन्त्यानुप्रासः, 'संसार' इत्यादौ वृत्त्यनुप्रासश्च। इत्येतेषां शब्दालङ्काराणां मिथोऽनपेक्षत्वेन अवस्थानात् संसृष्टिः। द्वितीयपादे [illegible] लुप्तोपमा, द्वितीयार्धे च श्रीकृष्णे सूर्यत्वारोपस्य संसारे ध्वान्तारोपकारणमिति अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं परम्परितरूपकम्। उभयोः यमकानुप्रासयोः उपमारूपकयोश्च शब्दार्थालङ्कारयोः मिथोऽनपेक्षया अवस्थानात् शब्दार्थालङ्कार संसृष्टिः।

उपेन्द्र झा
24।4।2
एसो० प्रो० साहित्य
रा०सं०महावि०
मुरसेना, शहीयाँ